

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

УДК 351.743(477)«1917/1921»

Щербатюк Володимир Михайлович –
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії держави
та права Національної академії
внутрішніх справ

ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО – ДОБРОВІЛЬНА ГРОМАДСЬКА МІЛІЦІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ 1917–1921 рр.

Досліджено започаткування в Україні Вільного козацтва як однієї з перших добровільних міліційних народних організацій. Висвітлено причини виникнення масового вільнокозачого руху, функції, принципи побудови та діяльності організацій Вільного козацтва в період Української революції 1917–1921 рр. Показано ставлення української влади до Вільного козацтва та його наслідки.

Ключові слова: Вільне козацтво; вільнокозачий рух; селянство; революція; охорона громадського порядку; влада; Українська народна республіка; боротьба за українську державність.

У історіографії правомірно утвердилося переконання, що серед учасників Української революції 1917–1921 рр. селянство становило від 80 до 90 % населення, а отже фактично було її рушійною силою. До осмислення аграрного характеру революції вдавалося не одне покоління дослідників, серед яких М. Байер, І. Витанович, В. Качинський, О. Мицюк, І. Хміль та ін. Усі вони одноставно запевняють, що вже протягом весни-літа 1917 р. збільшувалася активність та організованість селянства. Однак не слід відкидати й той факт, що цей процес відбувався не лише під впливом соціального чинника революції, а й національного, досить часто – за їх поєднання, чим

зумовлене зростання свідомості мас. Тому поява у тогочасній Україні численних рад селянських депутатів, кооперативних осередків, селянських спілок, організацій «Просвіти» стало закономірним явищем. Виникнення низки громадських організацій супроводжувалося посиленням національної пам'яті, відродженням історичних козацьких традицій тощо. Однією з таких є Вільне козацтво – добровільне громадське міліційне народне формування. Його дослідженню свого часу приділяли увагу В. Бондаренко, Р. Борис, І. Велівченко, Я. Водяний, В. Гергелійник, О. Доценко, А. Жук, П. Захарченко, М. Іванченко, В. Лободасв, Ф. Мелашко, Г. Савченко, Ю. Тютюнник, О. Шатайло, В. Щербатюк та ін. Однак наявна в сучасній вітчизняній історіографії значна кількість досліджень щодо Вільного козацтва не вичерпує наукової проблеми. Нагальною є потреба в здійсненні певних новітніх узагальнень, особливо щодо окремих аспектів виникнення організації, її розвитку як міліційного народного утворення. Цим і зумовлена актуальність дослідження.

Метою праці є дослідження Вільного козацтва як добровільної громадської міліційної організації 1917–1921 рр. Для досягнення окресленої мети в статті розв'язано низку завдань, зокрема висвітлено причини виникнення вільнокозацького руху, принципи й традиції організації осередків Вільного козацтва, визначено функції його загонів, розкрито ставлення української влади до народної ініціативи зі створення цієї громадської міліційної організації.

На думку сучасних учених, трансформація селянської правосвідомості під час Української революції 1917–1921 рр. передбачала відповідну еволюцію – від стихійних виступів 1917 р. до організованих повстань 1918 р. [1, с. 62]. Теза про те, що хоча стихійність дій селянства певною мірою виявлялася протягом усієї Української революції, проте організовані повстання селян можна було констатувати лише в 1918–1921 рр., потребує уточнення. Так, безперечно, стихійність досить часто спричиняла в суспільстві хаос і безладдя. Зокрема, із повідомлень Генерального секретарства внутрішніх справ про стан справ у Київській губернії за літньо-осінній період 1917 р.

дізнаємося: «... останнім часом селяни захопили чимало економій з інвентарем, вчинивши значну кількість погромів. Майже повсюдно відбувається вирубка державних і приватних лісів... Зафіксовано масові розкрадання цукру на цукрових заводах...» [2, арк. 7]. Цьому здебільшого сприяла більшовицька пропаганда щодо експропріації поміщицького землеволодіння, що була надзвичайно популярною серед найбідніших верств селянства, згодом – отаманщина та неспроможність чи небажання українських урядів спрямувати селянський повстанський рух, зокрема його різновид – вільнокозацький рух, у державотворче русло. Вагомою причиною було також зволікання Української Центральної Ради (УЦР), створеної в Києві в березні 1917 р. з перерозподілом земель [3, с. 52], а також вирішення земельного питання в період Гетьманату й Директорії. У наростаючому впродовж 1917 р. безладі міліція, що на той час діяла в Україні, виявилася неспроможною навести лад: почастишали напади на правоохоронні органи, роззброєння її працівників, убивства. За таких обставин міліціонери дедалі активніше полишали службу [4, с. 4]. Очевидним стало зниження рівня довіри більшості населення до міліції. Цьому сприяло також те, що правоохоронні органи доби УЦР успадкували правові засади організації та діяльності міліції Тимчасового уряду, адже її організація та діяльність базувались на постанові Тимчасового уряду від 17 (30 за н. ст.) квітня 1917 р., якою було затверджено «Тимчасове положення про міліцію». УЦР не приділила належної уваги розробленню нового законодавства щодо функціонування цього органу. Сучасні вітчизняні дослідники запевняють, що для цього їй забракло часу [5, с. 11].

Тому за народної ініціативи під час революції 1917–1921 рр. виникали добровільні організації, альтернативні державним органам із забезпечення охорони порядку та боротьби зі злочинністю. Зокрема, було створено низку громадських міліційних формувань, що називалися «Січ», «Народне ополчення», «Вільне козацтво» [6, с. 12].

Серед добровільних міліційних народних організацій найбільшого поширення набуло Вільне козацтво, перші загони

якого виникли на початку 1917 р. у Звенигородському повіті Київської губернії з ініціативи місцевого селянства [7, с. 154]. Уже в умовах Першої російсько-української війни (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) періоду Української революції 1917–1921 рр. ці вільнокозачі загони виявили себе не лише в охороні громадського порядку, а й обороні української державності, розбивши в ніч з 21 на 22 лютого 1918 р. частини восьмої російської армії М. Муравйова на станції «Бобринська», не допустивши, відповідно, більшовицькі війська до Звенигородського повіту [7, с. 140] та утримуючи до приходу українсько-німецьких військ територію, обмежену Дніпром і лінією «Знам'я – Помішна – Христинівка – Канів» [8, с. 72].

Вільне козацтво створювалось за територіально-адміністративним принципом на традиціях українського козацтва. Перший осередок відновлюваного в Україні козацтва утворився у с. Гусакове на Звенигородщині [7, с. 150]. Там його організацію ініціювали місцеві заможні селяни Андрій** та Никодим*** Смоктії. Протягом березня-квітня 1917 р. селяни Звенигородщини завершили організаційне оформлення новопосталого козацтва краю. Передусім, у Звенигородці змінили місцеву владу: її очолили досвідчені українці Ковтуненко та Пищаленко, а в результаті проведених кінним Гусаківським куренем Вільного козацтва мітингів і записів у

* У історіографії існують також інші назви війни – «радянсько-українська», «більшовицько-українська», «московсько-українська». У межах нашого дослідження використано назву «Перша російсько-українська війна», нумеруючи її за кількісно-порядковим значенням у період Української революції 1917–1921 рр. На нашу думку, розглядаючи російсько(московсько)-українські стосунки загалом, прийнятною є також інша назва – «перший етап (фаза) російсько-української війни 1917–1920 рр.».

** Андрій Смоктій – український етнограф, автор матеріалів про Коліївщину, Т. Шевченка, У. Кармелюка та ін.

*** Никодим Смоктій на той час був віком близько 35 років. Свого часу він закінчив двокласну Звенигородську школу. Належав до заможних господарів, мав до 20 десятин власної землі. Загинув на Кубані в 1941 р.

козаки за два тижні боєздатні сотні й курені укріпились у селах Росоховатка, Новоселиця, Стебне, Юрківка, Богачівка, Козацьке, Княжа, Тарасівка, Кирилівка, Гудзівка, Озірна, Вільхівець, містечках Калниболото, Лисянка. Ці сили стали базисом української влади в повіті. Очолили загони досвідчені організатори: у с. Козацьке – Шаповал, м. Лисянка – Сорока, с. Тарасівка – А. Шевченко. Курінні отамани походили з місцевих селян, кожен із яких був віком не старше 40 років [9, с. 30]. Одному лише Шаповалу, що виглядав як справжній запорожець, було близько шестидесяти [10, с. 87]. Активну роль у процесі становлення Вільного козацтва відіграли Семен Гризло, Самійло Вусатий, Марко Монастирський, які щойно повернулись із заслання. Керівниками Вільного козацтва Звенигородщини були також онуки Т. Шевченка по брату Йосипові – Ананій і Левко Шевченки. Останній керував повстанським рухом під час Звенигородського збройного повстання літа 1918 р., коли козацтво виступило проти присутності в Україні австро-угорсько-німецьких військ [11, с. 49]. У квітні 1917 р. у Звенигородському повіті Київської губернії з ініціативи Н. Смоктія відбувся перший з'їзд Вільного козацтва. Було обрано кошового отамана: оскільки Н. Смоктій відмовився від пропонованої посади, то кошовим обрали С. Гризла. Було затверджено структуру Вільного козацтва за принципом часів Хмельниччини: низову ланку становила сотня (створювались у селах і містах у межах волості), яка об'єднувалась у курінь у межах повітів, останній – у кіш у межах губернії, а згодом – у полк [7, с. 152].

Зі Звенигородського повіту рух за відновлення новітнього українського козацтва поширився на інші повіти України, зокрема на Полтавську губернію, потім – на Чернігівщину, Катеринославщину. У період із 3 до 7 жовтня 1917 р. у м. Чигирин відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва. На зібрання прибуло понад 300 делегатів із Києва, Білої Церкви, Умані, Черкас, Полтави, Єлизаветграда, Таращі та інших міст. Найчисленнішою була делегація зі Звенигородки. Відкрив з'їзд С. Гризло. Учасники зібрання організаційно утвердили Вільне козацтво, визначили його підпорядкування УЦР, створили

Генеральну раду. Головним отаманом відновленого українського козацтва обрали колишнього царського генерала Павла Скоропадського, почесним отаманом – професора Михайла Грушевського, а наказним отаманом – Івана Полтавця-Остряницю. Водночас був заснований часопис «Вільний козак», а місцем розташування управи Вільного Козацтва визначено Білу Церкву [12, с. 200].

Генеральна рада складалась із 12 осіб. Окрім отамана, до неї належали: В. Кочубей (писар), І. Полтавець-Остряниця (наказний отаман), М. Левицький (генеральний суддя), І. Луценко, С. Гризло, О. Шаповал (хорунжі). Вільне козацтво стало першою в Україні народною міліційною організацією та підпорядковувалося Секретарству внутрішніх справ УЦР. Її головними структурними одиницями були сотні. Сотенна старшина складалась із п'яти осіб, кожна сотня мала свій прапор, канцелярію та бібліотеку. За статутом, до лав Вільного козацтва приймали громадян України (крім колишніх працівників поліції), яким виповнилося 18 років і які не були позбавлені прав за вчинені злочини [13, с. 547]. Важливим напрямом функціонування Вільного козацтва була просвітницька діяльність. Уже в 1917 р. чисельність цього осередку в Україні сягала 60 тис. осіб [14, с. 192].

Українська влада, не маючи можливості самостійно розв'язати проблему організації охорони правопорядку, особливо в сільській місцевості, підтримала ініціативу народу. Так, уряд України – Генеральний Секретаріат підтримав добровільний народний рух за створення Вільного козацтва: 13 листопада 1917 р. він ухвалив Статут Вільного козацтва на Україні, яким було визначено порядок організації вільнокозачих товариств. У статуті йшлося: «Під час війни Вільне козацтво бореться з дезертирством, у разі демобілізації – вживає всіх заходів щодо недопущення порушення порядку та спокою населення, охороняє громадян та їх майно». Діяльність цієї організації з охорони громадського порядку на місцях повинна була провадитись під керівництвом відповідних органів місцевої влади (начальника міліції, комісара) [6, с. 13].

З цієї сили УЦР могла створити надійну опору відновленій державності, використавши її для забезпечення порядку. Однак підтримка такої народної ініціативи з боку української влади відбулася зі значною обережністю. Незважаючи на прихильне ставлення, провідники Української революції від самого початку підозріло ставилися до створення козацьких загонів. Водночас керівники УЦР відмовилися від добре вишколених українізованих частин генерала П. Скоропадського, що в листопаді захистили Київ від другого Гвардійського корпусу, використати який сподівався голова Південно-Західного окружного (обласного) комітету більшовицької партії Є. Бош із метою встановлення в місті радянської влади. Однак корпус перейшов під оруду Центральної Ради, а П. Скоропадський отримав у розпорядження всі українські військові сили для організації захисту Києва від більшовиків, що йому вдалося блискуче здійснити [14, с. 34]. Проте фатальну роль відіграли знову ж таки недовіра та побоювання української влади, але цього разу вже авторитету й значення П. Скоропадського, яке той здобув в українських частинах і серед козацтва.

Усвідомивши брак військових сил, уже восени 1917 р. Центральна Рада почала уважніше ставитися до Вільного козацтва. У січні 1918 р. цей осередок підпорядкували Секретаріату військових справ, намагаючись створити Вільне реєстрове козацтво на державному утриманні. Кожен повіт мав призначити дві сотні – кінну та пішу, які боролися б із заколотами й анархією. На жаль, відчутних зрушень у цій справі не відбулося [15, с. 475].

Недовіра з боку керівників УЦР до козацтва особливо посилилася після обрання на Всеукраїнському з'їзді Вільного козацтва отаманом П. Скоропадського. Суттєвим чинником зростання недовіри був і той факт, що козаки, у супереччя програмі Генерального Секретаріату щодо соціалізації та націоналізації землі, вимагали збереження й захисту прав приватної власності на землю. Тому 5 квітня 1918 р., попри те, що, окрім головних своїх завдань, вільні козаки в час більшовицького вторгнення в Україну стали на захист її державності, уряд УНР під тиском керівників

австро-угорсько-німецького війська розпустив збройні загони Вільного козацтва. Незважаючи на це, частина їх продовжувала діяти, більше того, нерідко вільнокозацькі загони контролювали ситуацію в регіонах, оскільки українська центральна влада фактично не мала впливу на місцях, де загалом ситуація була підвладна органам місцевого самоврядування [7, с. 157].

Прийшовши до влади, П. Скоропадський спочатку також із певною недовірою поставився до вільнокозацького руху. На додаток, на заваді розвитку організації стала й австро-угорсько-німецька окупаційна військова влада. Вона будь-що намагалася не допустити створення в українському суспільстві військових формувань, що разом із вимогою постачання селянами продуктів викликало в останніх військовий протест як проти присутності в Україні іноземних військ, так і безпосередньо проти влади П. Скоропадського. У цьому протесті на чолі селянського руху постало Вільне козацтво. Наприкінці свого гетьманування П. Скоропадський усе ж звернув увагу на Вільне козацтво, зокрема виголосив надії щодо нього як майбутньої верстви українського суспільства та підтримав вільнокозацькі воєнізовані структури, які, на його переконання, за тимчасової відсутності регулярного війська мали забезпечувати безпеку й незалежність України. Проте, як виявилось, було вже запізно. Марним стало також таємне виділення ним коштів на організацію українського козацтва.

За Директорії народні ініціативи було підтримано в червні 1919 р., а саме проголошено створення народної самоохорони, а після її неприйняття населенням – запропоновано більш вдалий проект, що передбачав створення інституту сільських десятських [16, с. 91]. Щоправда, поразка Української революції зумовила безуспішність цих починань.

Можливо, саме через падіння гетьманату в середині грудня 1918 р. відроджене козацтво України у формі добровільних громадських міліційних організацій так і не стало організованою суспільною верствою. Сучасні наукові дослідження вільнокозацького руху й архівні документи переконливо доводять, що частина вільних козаків згодом

увійшла до складу армії УНР, інші становили надійне підґрунтя повстанського руху в Україні 1918–1920-х рр. [2; 9; 12–13; 17].

Отже, у 1917 р. в Україні Вільне козацтво виявило себе як добровільне міліційне народне формування. Причиною започаткування масового вільнокозацького руху було посилення історичної пам'яті українців та зростання національної свідомості в умовах революції, необхідність організації охорони порядку на місцях і неспроможність навести лад у суспільстві силами державних структур. Його осередки формувалися на козацьких традиціях. Функції організації, що визначалися не лише документами, а й історико-політичними обставинами часу, були досить широкими – від охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю до обстоювання української державності. Виникнувши у Звенигородському повіті Київської губернії, вільнокозацький рух поширився на терени всієї країни. Українська влада здебільшого підтримала ініціативу народу, щоправда з неабиякою обережністю, що зрештою призвело до втрати авторитету окремих українських лідерів серед козацтва та широких верств населення, до неузгодженості дій українських урядів і повсталого селянства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дурнов Є. С. Трансформація правосвідомості населення сільських місцевостей Наддніпрянської України у період державотворення 1917–1918 рр. / Є. С. Дурнов // Митна справа. – 2012. – № 3. Ч. 2. Кн. 1. – С. 62–66.
2. Державний архів Київської області, ф. 2796, оп. 1, спр. 16, 60 арк.
3. Щербатюк В. М. Від соціальних протестів до вільнокозацького руху та масових повстань: боротьба селян України в 1917–1919 роках (сучасна вітчизняна історіографія проблеми) / В. М. Щербатюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – Вип. 103. – С. 52–56. – (Серія : Історія).

4. Історія органів внутрішніх справ. Частина II (XX ст.). Навчальні матеріали до спецкурсу / за ред. Л. Зайцева. – Харків : Ун-т внутр. справ, 1999. – 154 с.
5. Дурнов Є. С. Організаційно-правові засади діяльності міліції УНР у період Центральної Ради та Директорії (1917–1921 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Є. С. Дурнов. – Київ, 2010. – 20 с.
6. Глушенко М. Види громадських формувань з охорони громадського порядку в Україні (1917–1990 рр.) / М. Глушенко // Закон и жизнь. – 2013. – № 2. – С. 12–15.
7. Щербатюк В. М. Історія регіонів України: Лисянщина / В. М. Щербатюк. – Київ : Логос, 2002. – 428 с.
8. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого / Ю. Тютюнник. – Київ : Книга Роду, 2008. – 312 с.
9. Іванченко М. Вільне козацтво / М. Іванченко // Добридень. – 2000. – № 2–6. – С. 28–31.
10. Доценко О. Історія Звенигородського коша Вільного козацтва / О. Доценко // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік. – Львів : Червона Калина, 1933. – С. 85–103.
11. Щербатюк В. Звенигородське збройне повстання / В. Щербатюк // Визвольний шлях. – 2002. – № 7. – С. 46–57.
12. Щербатюк В. Перший Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини / В. Щербатюк (кер. авт. кол.), О. Беззубець, К. Безвідна та ін. ; кер. проекту В. Смолій. – Київ : Наук. думка, 2004. – С. 199–200.
13. Гай-Нижник П. П. Вільне козацтво / П. П. Гай-Нижник // Енциклопедія сучасної України. – Київ : Ін-т енциклопед. дослідж., 2005. – Т. 4. – С. 547.
14. Павленко С. У боротьбі за національні збройні сили (до 90-річчя формування першого українського корпусу Павла Скоропадського) / С. Павленко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2007. – Вип. 11. – С. 32–35. – (Серія : Українознавство).
15. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – Київ : Либідь, 1999. – 976 с.

16. Довбня В. А. Допоміжні органи охорони правопорядку на селі в Українській Народній Республіці часів Директорії / В. А. Довбня // Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій. Наукові дослідження і документи. – Київ : Синопис, 2009. – 208 с. – С. 87–92.

17. Галузевий Державний архів Міністерства оборони України, ф. 3773, оп. 19823, спр. 16, 329 арк.
